

УДК 343.13

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ ЗА ЧАСІВ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА

Людмила КОВАЛЕНКО,
доцент кафедри підтримання державного обвинувачення
Національної академії прокуратури України

SUMMARY

The article is devoted questions related to forming of separate elements of institute of finishing telling in criminal proceeding in relation to crimes against property in days of operating of ordinary right on territories of modern Ukraine. Paid attention to important writing legal sights of ordinary right in particular to Byzantium agreements, Russian true, Lithuanian Charters. Displace attention on that these sights not only regulated public relations but also fastened norms of criminal, civil law and contained bases criminal proceeding.

Key words: criminal proceeding, finishing telling, crimes against property, customary law.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання, пов'язані з формуванням окремих елементів інституту доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти власності за часів дії звичаєвого права на території сучасної України. Приділено увагу важливим письмовим правовим пам'яткам звичаєвого права, зокрема візантійським договорам, Руській правді, Литовським Статутом. Звернуто увагу на те, що ці пам'ятки не лише регулювали суспільні відносини, а й закріплювали норми кримінального, цивільного права та містили основи кримінального процесу. Крім того, вони визначали поступове формування інституту доказування із становленням певних його елементів: системи належних і допустимих доказів, способів їх отримання, суб'єктів доказування. Окремо відзначено про поширення звичаєвого (козацького) права у Запорізькій Січі, для якого характерна відсутність впливу привілейованого соціального статусу при вирішенні питання щодо винуватості особи у вчиненні злочину.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, злочини проти власності, звичаєве право.

Постановка проблеми. Відносини, пов'язані із власністю, займають особливе місце в системі прав і свобод людини (громадянина), служать показником благополуччя членів суспільства та стабільності всієї економічної системи держави. Водночас відносини, які виникають з приводу володіння, користування та розпорядження майном завжди були і будуть об'єктом злочинів проти власності. Про це свідчить закономірність: «Допоки є на що посягати – допоки буде саме посягання». Означене зумовлено тим, що майно, як предмет посягання злочинів проти власності, має певну вартість та належить власнику на законній підставі. А тому існує думка, що в докласовому суспільстві, коли ще не було приватної власності, ні злочинів, ні кримінального права також не було. Разом із тим підвищена суспільна небезпека злочинів проти власності обумовлена тим, що поряд із родовим об'єктом – правом власності, мають місце додаткові обов'язкові об'єкти цієї категорії злочинів, такі як здоров'я, життя, фізична недоторканність людини.

Стаття 41 Конституції України закріплює фундаментальне положення: кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності... Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право власності є непорушним [1, с. 14]. Однак, злочини проти власності залишаються однією із вагомих проблем нашої держави, тому захист права власності, як конституційного права людини (громадянина), є одним із пріоритетних напрямків її правової політики. Для забезпечення реалізації положень Основного Закону України Кримінальний кодекс України (далі – КК України) встановлює відповідальність за протиправне посягання на власність. Розділ VI Особливої частини КК України

містить 16 складів злочинів проти власності [2, с. 80–87]. Чинне кримінальне процесуальне законодавство України скероване на відновлення порушеного злочинним посяганням права на власність і відшкодування завданої шкоди, та виступає одним із правових способів захисту права власності. Тому досить велику актуальність і суспільну значимість мають наукові дослідження у сфері доказування щодо кримінальних проваджень про злочини проти власності.

Актуальність теми. Питанням доказування у кримінальному провадженні та пов'язаним із цим проблемам приділяли увагу багато вчених-процесуалістів, таких як: С.А. Альперт, І.В. Вернидубов, В.Г. Гончаренко, М.М. Гродзинський, Ю.М. Грошевий, В.В. Гмирко, О.В. Сні, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, Л.Б. Коваленко, І.М. Козьяков, С.А. Крушинський, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, І.Б. Михайловська, М.М. Михеєнко, В.В. Молдаван, В.Т. Нор, В.О. Попелюшко, Д.А. Постовий, О.В. Рибалка, Г.М. Різник, С.М. Стахівський, О.С. Степанов, М.М. Стоянов, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, Ф.Н. Фаткуллін, С.А. Шейфер, В.Ю. Шепітько, М.Є. Шумило та ін. Разом із тим, досліджувана проблема залишається предметом численних дискусій та потребує додаткової теоретичної розробки.

Метою статті є дослідження формування елементів інституту доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти власності за часів дії звичаєвого права на території сучасної України, таких як: спосіб доказування, суб'єкти доказування, докази та підстави для визнання їх належними та допустимими.

Виклад основного матеріалу. Формування правової системи держави здійснюється під впливом певних умов життя людини, суспільного ладу, залежать від ступеня

розвитку культури, а також від суспільних завдань. Захист права власності у будь-який період становлення правової системи нашої держави завжди мав ключові позиції. Особлива увага приділялася розвитку кримінального права та різних правових важелів, скерованих на відновлення порушеного злочинним посяганням права на власність і відшкодування завданої шкоди та пов'язаній з цим процедурі доказування злочину проти власності.

Сучасне кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство нашої держави формувалося протягом багатьох століть. В умовах своєрідного політичного становища українських земель, що опинилися у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворилася досить строка-та система правових джерел. Разом із тим інститут доказування розпочав своє формування ще за часів дії на території нашої держави так званого «звичаєвого права», візантійських договорів, Руської правди та інших правових пам'яток.

Перші відомі на території нашої сучасної держави нормативно-правові акти, які регулювали суспільні відносини, закріплені у договорах Стародавньої Русі з Візантією, укладених в 860, 907, 911, 944, і 971 роках. Тексти договорів 860 та 907 р.р. не збереглися, проте згадуються у пізніших договорах.

Візантійські договори містили посилання на самобутнє звичаєве право та регулювали торговельні відносини, закріплювали норми кримінального, цивільного права, визначали права і привілеї феодалів, містили основи процесу (як кримінального, так і цивільного, адже між ними не було суттєвих відмінностей).

У вказаний період не існувало чіткого визначення злочину, вони не вважалися небезпечними для суспільства в цілому і розглядалися як посягання на особисті інтереси (посягання на особу, на майно). Нижчий рівень розвитку державної структури характерний для людини, насамперед, бажанням захищати свою свободу і своє майно, а вже потім думати про подальше громадське життя.

Судовий процес того часу мав обвинувально-змагальний характер та вимагав посилання на публічно представлені докази. Так, ще в договорі 911 року зазначалось, що «[злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони [доказові] не будуть йняти віри, нехай не клядеться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклядеться [позивач] по вірі своїй – кара буде [такою], якою виявиться провина» [3, с. 20].

Проте вплив візантійського права на давньоруське був незначний, про що свідчить Руська правда як кодифікований збірник норм староруського, зокрема, звичаєвого права. Слов'янські консервативні звичаї не сприймали чужих норм. Тому право Київської Русі складалося і розвивалося на місцевому, вітчизняному ґрунті, на власній внутрішній основі, і беззаперечно втілювало в собі основні риси ментальності й світогляду народу. В ньому відображалися відносини, притаманні Русі, закріплювалися порядки, обумовлені природою феодального суспільства, що формувалося.

Погоджуючись з В. Т. Кульчицьким, який вважає Руську правду найповнішою і найважливішою пам'яткою давньоруського звичаєвого права та «княжих уставів» (уроків) [4, с. 44], доцільно вказати, що її призначенням була охорона приватної (феодальної) власності шляхом застосування суворих покарань щодо тих, хто посягав на неї. Вона мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувала більшість українських земель.

Руська правда існувала в трьох редакціях: короткій, розширеній та скороченій. Перша редакція пов'язується

з іменем Ярослава, датується між 1016 та 1054 роками і має 17 статей. Друга редакція була результатом спільної діяльності братів Ярославичів – Ізяслава, Святослава та Всеволода, датується до 1068 року і має 26 статей. Третя редакція – не молодша за 1113 рік, має авторство Володимира Мономаха і включає 121 статтю [5, с. 43–44]. Саме коротку Правду О. М. Філіппов називає збірником кримінального права і частиною кримінального процесу [6, с. 119–120].

Серед різних видів злочинів вказана пам'ятка розрізняє такі, як проти життя, проти тіла, проти громадських інтересів, проти релігії, проти родини, проти моралі, а також майнові злочини, до яких відносились привласнення чужого майна, знищення і пошкодження чужої власності, шахрайство, конокрадство. В ній можна знайти різні варіації назви злочинів, а саме: «кривда», «обіда», «об-разза» тощо. Пов'язано це з тим, що злочин на той час не визнавався порушенням державного ладу, а стосувався конкретної особи.

Тяжким злочином проти власності вважався розбій, а найбільш розповсюдженим – крадіжка («тятьба»). Під поняттям «тятьба» визначали таємне викрадення чужого майна та детально описували склад цього протиправного діяння. Предметом злочинів проти власності визнавалися земля, тварини, худоба, птахи, річкові та морські судна, предмети господарського призначення й інші речі матеріального світу [7, с. 121].

Про розповсюдженість крадіжок, їх небезпечність для власників свідчить той переконливий факт, що з 22 статей Правди Ярославичів 12 статей передбачали відповідальність саме за крадіжку (у широкій Правді – 28 статей) [8, с. 76–78].

Крім того, у Руській правді прописувався порядок доказування потерпілим вчинення злочином неправомірному посягання на його майно, при якому суд виконував функції посередника в їхньому спорі. Особливо активну роль у доказуванні протиправних дій мав потерпілий (позивач): саме за його заявою починалося судочинство, та на нього покладалася розшук злочинця, збирання доказів. Руська правда детально врегулювала цей процес, який здійснювався шляхом проведення «закличу», «зводу» і «гоніння сліду».

«Заклич» полягав у оголошенні потерпілим на торговій площі про зникле майно (коня, одягу, зброї тощо), що було початком слідства та розшуку. Другий спосіб розшуку злочинця («кінцевого татя») – «звід» – відбувався тоді, коли викрадена річ була знайдена, а особа, у якої вона була виявлена, заперечувала недобросовісність її придбання [9, с. 87]. За визначенням П. П. Захарченка, звід – це, з одного боку, засіб відведення підозри від особи, на яку вона впа-ла, а з іншого – метод пошуку відповідача через опитування осіб, котрі певний час володіли річчю [10]. Тут також діяли свої правила, а саме: звід ішов до тих пір, доки не виявляли людину, яка не могла вказати, у кого вона прид-бала річ. Ця особа визнавалася злочинцем з усіма можливими наслідками. За межами міста чи общини звід вівся лише до третьої особи, яка платила виру, а далі вела розшук сама [11, с. 52]. Схожа процедура застосовувалась у разі розшуку викраденого холопа, який також був предметом злочинів проти власності.

«Гоніння сліду» при негайному виявленні крадіжки виражалось в гонитві за злочинцем за залишеними ним або викраденою худобою слідами, тобто їх розшукував потерпілий по «гарячих слідах». Якщо слід вів до громади, то вона несла відповідальність за викрадене майно, якщо ж слід губився, то пошук злочинця припинявся.

Цілком логічним при цьому є висновок Г. І. Трофанчука, що при відсутності на той час чіткого розме-жування між цивільними і кримінальними процесами

певні процесуальні дії могли застосовувати лише щодо кримінальних справ. Йдеться саме про «гоніння сліду», тобто пошук злочинця за його слідами [12, с. 84]. І з цим можна погодитись, адже дані положення Руської правди перекликаються з сучасними заходами забезпечення кримінального провадження, спрямованими на досягнення дієвості кримінального провадження і закріпленими в п. 2 ч. 2 ст. 207 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) щодо затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, під час її безперервного переслідування [13, с. 115].

Результати, отримані в ході «закличу», «зводу» чи «гоніння сліду», слугували доказами при прийнятті судового рішення.

На судову розправу обидві сторони подавали докази, якими могли бути: свідки (видоки – ті, що бачили особисто, послухи – ті, що щось чули або могли позитивно схарактеризувати одну із сторін); речі (лице); особисте зізнання; присяга (хресне цілування, рота); божі суди (ордалії – випробування розпеченим залізом, вогнем, холодною і гарячою водою, мечем, жеребом, полем), також – труп, побої, синці, рани, сліди [11, с. 54].

При цьому, необхідно звернути увагу, що в залежності від тяжкості скоєного злочину, певні докази визнавалися допустимими або ж ні. Так, П.П. Музиченко зазначає, що Розширена редакція Руської правди передбачала випробування розпеченим залізом звинувачених у вбивстві та у крадіжці значних цінностей (вартістю більше, ніж половиною гривні золотом) [5, с. 44].

З розвитком суспільних відносин у XVI–XVII століттях основним правовим інститутом, як і в попередні періоди, залишалося право власності. Досягнення в тодішньому цивільному, кримінальному та кримінально-процесуальному праві були й залишаються для нас важливими засадами законотворення, а правовими пам'ятками слугують Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 років.

Аналіз положень Литовських статутів засвідчує, що хоча обвинувально-змагальний процес у судочинстві продовжував розвиватись, а кримінально-правові норми набули публічного характеру та змінилися поняття злочину: його стали розглядати як діяння, загрозило для всього суспільства, вплив звичаєвого права на судочинство зберігався.

Як слушно зазначає І.Я. Терлюк, для визначення злочину вказаного періоду використовувалась неоднакова термінологія. Залежно від характеру і наслідків злочинних дій, злочини проти здоров'я, особистої й майнової недоторканності називалися гвалтом, кривдою, лиходійством, шкодою, а протиправний суспільно-небезпечний характер діянь відтінявся термінами: «виступ із права», «злодійство», «провина» [14, с. 11].

Класифікувалися злочини за двома головними групами: проти публічного добра і суспільних інтересів; проти приватного добра та особистих інтересів [11, с. 94].

Злочини проти власності належали до другої групи. Литовські статuti передбачали цілі розділи, присвячені злочинам проти власності: «Про злодейство», «Об грабеже і навязке» [15, с. 11–16]. До вказаної категорії злочинів відносилися крадіжки, підпали, пошкодження або знищення чужого майна тощо. Особливу групу серед них складали: грабїж – відкритий напад із метою заволодіння майном; розбій – умисний напад на чужий дім, двір, маєток.

Окрім того, майже ¼ статей кожного із статутів врегулювали питання процесуального права та судочинства, залишалося єдиним як у цивільних, так і в кримінальних справах, а сам процес мав позовний звинувачувально-змагальний характер [5, с. 89]. Позивач мав назву «сторона повода», або «істець», відповідач – «сторона опорна», або «позваний» [10].

Досить важливим питанням у процесі доведення винуватості особи у вчиненні злочину в той час було отримання процедури збирання доказів, яка впливала на оцінку цих доказів судом. Так, наприклад, обов'язковою була процедура оповіщення населення потерпілим про вчинене щодо нього злочинне посягання, за відсутності якої суд міг піддати сумніву сам факт злочину.

Також надзвичайно важливе значення мала система доказів, що застосовувались у судах. Згідно з теорією формальних доказів вони поділялись на досконалі та недосконалі. Кількість та якість доказів встановлювались для кожної категорії справ. Найпоширенішими доказами були показання свідків. Проте не могли давати свідчення особи, раніше засуджені за тяжкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинних дій, божевільні [10]. Однак перше місце серед доказів займало власне зізнання звинуваченого, для здобуття якого застосовувалися тортури, проте це був належний та допустимий доказ. Доказом у суді також визнавалася присяга у присутності священика.

Доцільно вказати, що на обсяг доказової бази суттєвий вплив мало станове та майнове положення учасників процесу. Так, шляхта та магнати володіли найбільш широкою процесуальною правоздатністю і зовсім не володіли нею холопи, челядь, полонені. Навіть показання шляхтича при оцінці доказів вважали достовірнішими, ніж непривілейованої особи.

У Статуті 1529 року вперше закріплено норму, яка регулювала участь у суді адвокатів (прокураторів). Ним міг бути шляхтич за наявності нерухомого майна та знання місцевого права. Однак вказані особи не мали повноважень, пов'язаних із збиранням доказів, так як цей обов'язок покладалася на сторони.

Проте в статутах з'являються елементи слідчорозшукового процесу та нові суб'єкти збирання доказів, а відтак і суб'єкти доказування. Так, правом проводити огляд місця події при виїзді на місце злочину, допиту свідків наділялися старости, їх намісники, а отримані ними відомості слугували доказами при розгляді справи судом.

Відтворення звичаєвого права у Литовських статутах пояснює той факт, що вони залишалися найавторитетнішим джерелом чинного права в Україні за доби Гетьманської держави XVII–XVIII ст. та стали джерелом всіх кодифікаційних проєктів XVIII – початку XIX ст. і продовжували діяти в губерніях Лівобережжя і Правобережжя, доки на них не поширилося російське законодавство [12, с. 123–124].

Окремо звернемо увагу на формування права Запорізької Січі у XV ст. – першій половині XVII ст., так званого «козацького права», яке в подальшому в умовах визвольної війни поширилося на всю звільнену територію.

Рівноправність козаків у Запорізькій Січі незалежно від соціального статусу позначилася й на правовому полі, вплинула на формування правової системи. Єдиним джерелом права було звичаєве право. У процесі свого розвитку воно взаємодіяло із правовими системами сусідніх народів і держав. Запорізькі козаки запозичували ті правові норми, які відповідали їхнім потребам [16, с. 124].

За визначенням Г.І. Трофанчука, звичаєве (козацьке) право – це сукупність правових звичаїв, які утворилися та стихійно утвердилися без будь-якої санкції у сфері козацьких суспільних відносин [12, с. 152]. Характерними ознаками для правової системи Запорізької Січі можна вказати існування джерел права переважно в усній формі; правові норми регулювали військові та майнові відносини, які стосувалися, головним чином, кримінального права; поєднання жорстоких норм щодо покарання із намаган-

ням суспільства якось їх пом'якшити (не карати на смерть, якщо без цього можна обійтися).

У своєму дослідженні І.М. Грозовський вказав на такі причини існування козацького звичаєвого права переважно в усній формі: відсутність гострого соціального конфлікту між козацькою верхівкою й рядовими козаками, та формальних привілеїв козацької старшини, а значить, і вимог зафіксувати їх (привілеїв) у письмовій формі; зацікавленість козацької старшини і «стариків» у збереженні усного права; певний консерватизм правових звичаїв [17, с. 8].

Козацьке право не розрізняло кримінальний процес від цивільного, проте кількість кримінальних справ, розглянутих січовими судами, значно перевищувала кількість цивільних [10]. Крім того, звичаєве козацьке право передбачало широке коло злочинів та поділяло їх за об'єктами посягання на певні види, а саме: злочини проти життя, природи і моралі, особи, честі і свободи, військової дисципліни, публічного і приватного майна. Окремі види покарання та злочинів були запозичені із норм Литовських статутів, причому особливості привілейованості останніх вони були позбавлені [18, с. 191].

До злочинів проти майна належали крадіжки й розбій (коли козак у товариша відбирав коня, худобу, інше майно), гайдамацтво (крадіжка коней, худоби, іншого майна у мирних жителів), переховування й набуття крадених речей та інші подібні провини, такі як обман, зловживання довір'ям. Крадіжки поділяли на великі й малі, залежно від розміру заподіяної шкоди.

На думку І.М. Паньонка, злочини проти права власності, що є характерними для нашого часу, були малопоширеними на Січі, а грабунок у тогочасних умовах мав характер не стільки зазіхання на чужу власність, скільки це був вияв молодечства та зухвалості [19, с. 13].

Водночас за козацьким правом найтяжчими злочинами проти власності вважали крадіжку у товариша і переховування краденого, за які нерідко призначалась смертна кара (особливо у випадках рецидиву). Достатніми доказами винуватості особи у такому випадку слугували підтвердження двома свідками крадіжки коня чи зброї. Крім того, доказами у змагальному процесі Січі вважалися піймання на гарячому, присяга тощо. Докази поділялися на досконалі та недосконалі. Показання свідків та піймання на гарячому належали до досконалих доказів, а присяга і клятва вважалися додатковими доказами. Суб'єктами доказування були рівноправні сторони. Ні знатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали на Січі жодного значення [20, с. 120]. В умовах сьогодення це виражено в загальних засадах кримінального провадження – рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК України), змагальність сторін та свобода в поданні ними до суду своїх доказів, і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 22 КПК України), безпосередність дослідження показань, речей і документів (ст. 22 КПК України), та інші [13, с. 7–17].

Якщо ж посягання учинялося на майно всього запорізького товариства, то слідство здійснював осавул: переслідував розбійників, злодіїв і грабіжників, а довиш був його помічником. Тобто, зазначені особи також були збирачами доказів, а отже, їх можна віднести до суб'єктів доказування.

Висновки. Вже за часів звичаєвого права, яке панувало на території нашої держави та закріпилося у візантійських договорах, Руської правді, Литовських статутах, а також було поширеним в Запорізькій Січі, при обвинувально-змагальному процесі поступово формувався інститут доказування у злочинах проти власності із становленням певних його елементів: системи належних і допустимих

доказів, процесуальних способів їх отримання, визначених суб'єктів доказування.

Список використаної літератури:

1. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов., за станом на 01 верес. 2014 р. / Верховна Рада України. – Офіц. текст. – К.: Паливода А.В., 2014. – 64 с. – (Закони України).
2. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов., за станом на 14 серп. 2014 р. / Верховна Рада України. – Офіц. текст. – К.: Паливода А.В., 2015. – 212 с. – (Кодекси України).
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. – 20 с.
4. Кульницький В.Т. Найвизначніші пам'ятки правової культури України // Основи держави і права України / За ред. доц. М.І. Настюка. – Вид. 2-е, доп. і випр. – Львів. – 1995. – 44 с.
5. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. – 6-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 471 с.
6. Филиппов А.Н. Учебник истории русского права (пособие к лекциям). – Юрьев: Печатано в типографии К. Маттисена, 1907. – С. 119–120.
7. Русская правда. Памятники русского права / Вып. 1. – М., Юрлитиздат. – 1952. – 121 с.
8. Швець А.Ю. Майно як предмет злочинів проти власності / Кримінальне право. – № 10. – Жовтень 2009. – С. 76–78.
9. Історія держави і права України // Частина 1: підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Том 1. – Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін. – К.: концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
10. Захарченко П.П. Історія держави і права України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf.
11. Заруба В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник. – К.: Істина, 2006. – 416 с.
12. Трофанчук Г.І. Історія держави і права України: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов., за станом на 17 серп. 2015 р. / Верховна Рада України. – Офіц. текст. – К.: А.В. Паливода, 2015. – 328 с. – (Кодекси України).
14. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навчальний посібник. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 92 с.
15. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности / С.М. Кочои – М., 2000. – С. 11–16.
16. Грозовський І.М. Феномен козацького права / І.М. Грозовський // Вісник Академії правових наук. – 1997. – № 3 (10). – С. 121–130.
17. Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козаків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Грозовський. – Х., 1998. – 17 с.
18. Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорізької Січі середини XVI ст. – середини XVII ст. / Т.Б. Ніколаєнко // Право і суспільство. – 2015. – № 5–2, частина 2. – С. 182–191.
19. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І.М. Паньонко. – Львів, 2000. – 22 с.
20. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький; пер. з рос. І.І. Сварника. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1: Історія запорізьких козаків. – 1990. – 319 с.